

VÉRTES O. ANDRÁS

IDŐTÉNYEZŐK STÍLUSBELI SZEREPE

Az MTA Nyelvtudományi Intézete
1250 Budapest, Szentháromság utca 2.

Időtényezőknak a magyar stílusban való szerepét (ideértve az érzelengkifejező funkciót is) a szerző 1. az időtartamban (az egyes hangokéban, a szavakéban s a mondatokéban), 2. a beszéd sebességében, 3. a ritmusban és 4. a szünetben vizsgálja. Végül fölveti a kérdést: mi a jobb agyfélteke szerepe a tárgyalt prozodikus hangstilisztikai tényezők megvalósításában? A dolgozat jelentős részben két munkán alapul (Vértés 1987b és 1987a).

A hangstilisztika időtényezői részben diszkrét elemekhez (vagy ezek sorához) köthetők, részben szupraszegmentális jellegűek (mint például a beszéd sebessége vagy a ritmus).

Alább időtartamon fizikai és/vagy nyelvi időtartamot (kvantitást) értek.

1. Az időtartam

a) Egyes hangok

α) Emfatikumok (vagy emfatikus változatok)

Laziczius megállapítása szerint a magyarban az emfatikumok közé „elsősorban azok a mennyiségi eltérések tartoznak, amelyek az érzelemtől fűtött beszédben megfigyelhetők. Ilyenkor hallhatunk rövid elemek helyett hosszúakat és hosszúak helyett túlhosszúakat” (1935, 182). Példái a következők: int[ellektuális] nagy ~ emph. nāgy, szerbusz ~ szērbusz, bizony ~ bīzony, hogyne ~ hōgyne, tudom ~ tūdum, gyönyörű ~ gyōnyörű, ült: ült (ebben: csak ült, üldögélt), tettőtől talpig, kivétel nélkül, fogalmam sincs róla, kizzárt dolog, kuttyafáját!, akkasztanivaló!, csoddálatos; ő:rület, ó:riási, vé:gtelen, ké:rem, sú:lyos, hall:atlan stb.” Megjegyzi, hogy erős „érzelem esetén a túlhosszúak”, melyeket a hosszú elem helyesírási jele után tett kettősponttal jelöl, „a szokásos átlagidőtartam többszörösét eléri” (i. h.). Nem szabad elfelejtenünk, hogy például a „hōgyne”, illetőleg a „gyōnyörű” első szótagbeli magánhangzója általában nyíltabb a magyar [o:] -nál, illetőleg [ø:] -nél (az [o:] -ra vö. Fónagy 1974, 58, 60). Az említett [o:] és [ø:] szerintünk a magyar köznyelvben csak mint emfatikum fordul elő. Mindazonáltal igaza van Lazicziusnak abban, hogy az érzelmerkifejezésben nem „csak olyan hangeszközök jöhetnek számba, amelyek értelem differenciálásra nincsenek lefoglalva” (Laziczius i. h.). Ugyancsak szerint „az ā és ē” emfatikumok fonémafokon nincsenek kihasználva (i. h.), Lotz azonban e hangokat nem emfatikus funkciójukban marginális fonémának nevezi (1966, 259).

Az időtartamnak stílusértékére példa az Úr 'Dominus Deus'; ebben a hosszú magánhangzó inkább méltóságos hangulatú, mint röviden ejtett párja. A Veszprém megyei Kalmár György (1770, 12) szerint az úr szó magánhangzóját röviden kell ejteni, de kivétel az Istenre vonatkoz Úr szó: ebben hosszú [u:] -t ejtünk. Egy másik, szintén szakrális jellegű különbségtételben is ilyen rövid – hosszú szembenállás van: ige 'Zeitwort' – ige 'verbum divinum' (az utóbbi reformátusok körében szokásos).

A nyújtott magánhangzónak lehet más szerepe is. Gyermekektől nem nagyon ritkán hallunk efféle kérlelő mondatokat: Ne [=ne:] menjünk el! Add [ɔ:d] nekem! Néha az egyébként rövid hangot igen hosszan ejtik. Tüzetesebb eszközfonetikai vizsgálatot érdemel az a tétel, amely szerint „óhajtó mondatban minél gyengédebb a beszédben megnyilvánuló érzelem, annál jobban nyúlik a magánhangzó időtartama” (Kassai 1979, 35).

β) Evokatív változatok

Ide tartoznak -- például -- azok a népnyelvi alakok, amelyekben érvényesül az [l], az [r] és a [j] nyújtó hatása, így a szabolcs-szatmári nyelvjárástípus következő szavaiban: „k^uólbász, k^üörte, sz^oálma” (Imre Samu 1971, 363; evokatív változat a több kutatópontról kimutatott kormány alak is (vö. i. m. 129). Természetesen egy nyelvjárás sajátosságainak ilyen evokatív jellege csak az illető nyelvjárási közösségen kívül érvényesül.

Idegen anyanyelvűek beszédének sajátos időtartamviszonyai is lehetnek evokatívak, így szlovákok magyar beszédében a magyar hosszú mássalhangzókat helyettesítő megfelelő rövidek.

Laziczius az evokatív kategória variánsait „milieu-emphaticum”-oknak nevezte (1935, 184), stílushatásukat meg Bally „effets par évocation du milieu”-nek (1921², II. 220--221).

b) Szavak, mondatok

Nemcsak egyes hangok hosszúságához, hanem szavakéhoz, mondatokéhoz is fűződhet sajátos stílusérték.

Mint Horger megírta, némely vidék nyelvében a hosszabb és a rövidebb alakok között „jelentésbeli megoszlás” keletkezett: a „ragtalan alakot (akár iktelen, akár ikes igéét) komoly, határozott, szigorú parancsra használják, a ragosat pedig enyhébb felszólításra, kérésre, kínálásra. Parancs pl. várj! takaroggy! lóduj! erigy a fenébe! ellenben kérés:

>> Ereggyél kis szógám a mézszárszékbe, oszt hozzá! ety kis húst!<<” Érdekes példájában így biztatja a halasi dajka a gyermeket: „Ügyé kicsikém!”, de ha már türelmét veszti, így rivall rá: „Égy, mer a falhó váglak!” (Horger 1934, 147--148).

Laziczus az említett párhuzamos alakokban természetesen nem jelentésbeli differenciát lát, hanem érzelmit (Laziczus 1936, 41); mint helyesen megjegyzi, az efféle különbségtevést ismeri a köznyelv is (i. h.); hasonlóképpen: Deme (1957, 46--47). A kurtább és a hosszabb szintaktikai szerkezeteknek, például a köszönési formáknak a stílusértékét -- az előbbiekhez hasonlóan -- a hangsor hosszúsága is befolyásolhatja: Jó napot! Jó napot kívánok!; Jó reggelt! Jó reggelt kívánok!; sőt a Jó napot! Jó reggelt! talán kevésbé udvarias, mint a valamivel hosszabb Jó éjszakát! -- Azt hiszem, nem alaptalan arra gondolnunk, hogy pusztán az igekötővel való felelet azért is ritkult a köznyelvben, mert sokszor igen kurtán hangzik, úgy, mintha foghegyről válaszoznánk: El tudod végezni délután a feladatot? El.

Már Kiss János is észrevette a hosszú szók sajátos stílushatását: a „hosszú szók, míg mértékletesen és illendő megválasztással élünk velek, a' beszédnek egy bizonyos méltóságot és felséges tekintetet... adnak. De ha igen gyakorta fordulnak elő, unalmassá teszik a' beszédet...” (Kiss 1806, 106). A hosszú szók „igen gyakorta” előfordulását kerüli már a stílusújító Faludi Ferenc (Négyesy é. n. 17) és a rőfös szavakat programszerűen kurtító neológus Kazinczy Ferenc is (Tolnai 1929, 135; e kérdés tárgyalása Molecz gazdagon adatolt értekezésében: 1929, 3--7). Ami a „méltóságot és felséges tekintetet” illeti, Kassai Józsefet idézem; ő kifejti Barátságos 's ügyes Feleletében, hogy a Tisztas titulus „a' kiss Papra jól fog-illeni; mertt kitsinyített, meg-rövidített titulus szóval kitsinyítjük, és rövidítjük a' titulust-is..., így: többet tészén Kegyelmességes, mint Kegyelmes Úr, többet tészén Kegyelmed, mint Kelmed, többet tészén Kelmed[!], mint Kend, vagy Ked ... Mivel tehát kisebb titulus illeti a' kiss papot, mint az áldozó Papot, a' Reverendus Dominus' ki tételére helyes Tisztas Úr, az áldozó Pap Admodum Reverendus Dominus titulussát helyes Magyarúl így tenni: Nagy Tiszteletű Úr ...” (1818, 14).

O. Nagy Gábor úgy véli, hogy „a hosszabb szavakat tartalmazóknak, kifejezőbbnek érezzük a rövideknél”. Ennek valószínű okát abban látja, hogy „az egytagú szó könnyen elveszti a mondatban a hangsúlyát, amolyan simulószó-féle lesz belőle, a hosszú

szó önállóságát azonban a főhangsúly mellett még a mellékhangsúlyok is megőrzik." (O. Nagy 1957, 115.) Már Zolnai Béla is azt tartotta, hogy az egytagú szavaknak nincs elég nagy nyomatékuk; sőt hajlandó volna -- „a hosszú szavak ellenzőivel szemben -- azt a véleményt megkockáztatni, hogy a magyar nyelvérzék a figyelem középpontjába jutó szavaknál nem szereti a rövidséget" (1939, 37). Érdekes megjegyzése, hogy „Hó és hónap, év és esztendő: ugyanegy jelentésű szavak, de a hosszabb szó -- [talán...] ez szubjektív érzés -- akusztikailag tartalmasabb" (i.m. 37--38; uő 1964, 50: „akusztikailag színesebb”). A Zrínyiász e szavaiban: „Ama rettenetes Szolimán haragját...” a rettenetes jelzőt „nehézkés és egyhangú hosszúsága miatt” tartja hatásosnak; a hosszú szó stílárius hatását szemlélteti Ady e sorával: „Jaj a tántoríthatatlanoknak” (Kár a voltért; 1964, 50).

Ugyancsak O. Nagy (i. m. 115) szerint ezzel „függ össze, hogy a feudális társadalomban a hosszú neveket előkelőbbnek érzik, mint az amolyan Kis, Nagy, Tót, Szűcs-féléket; és törtető emberek olykor két, három nevet is összeragasztottak, hogy nevüket előkelőbbé, úriasabbá tegyék”. Tariménesében Bessenyei György ki is gúnyolta a mértéktelenül hosszú „előkelő” neveket: egy főnemes szereplőjét Bangócibumbujpulujuhrculujbüszkülükikiriposzi-doszinak hívják. (Lásd még: Kovalovszky 1934, 47.) (Vajon nem analogonja-e az ilyen névbeli kiterjeszkedés a fölfuvalkodottság és a gőgösség eredeti értelmének, a test (térbeli) megnagyobbodásának? Lásd még: Hermann Imre 1965.)

A fenti megállapítások éppen nem jelentik azt, hogy minden hosszú szó növeli a stílus méltóságát: földművesszövetkezeti; öntözőgazdálkodás, hadirokkant-gyógyintézet, papír- és írószerkereskedés, rádióműszerés-tanfolyam, fűszerkereskedő-segéd (vö. már Zolnai 1964, 50). Valamely szó bizalmas, fesztelen társalgásra jellemző változatának hangsora rendszerint nem hosszabb, hanem inkább rövidebb a semleges vagy emelkedettebb stílusú változatáénál, például: csokoládé--csoki, direktor--diri, keresztanya--kereszt, matematika--matek; ellenpéldák: szerszám vagy szerkezet -- szerkentyű, kávé--kaffantyú. (Lásd még: Fábíán 1958, 160--161.)

2. A beszéd sebessége

Hogy a tempó az élőbeszéd stílusának nem elhanyagolható része, azt világosan mutatja egy színháztörténeti adatunk is. Följegyezték ugyanis, hogy Pethes Imre „jászberényi tempójú beszéde soha bele nem tudott volna illeszkedni [... a vígszínháziak] pergő dialógusaiba. Nem is próbálták francia bohózatokban fölhasználni." (Benedek 1968, 56)

A magyar parasztembernek (többé-kevésbé) idealizált stílusához hozzátartozik a „tempós” beszéd is. De nemcsak a tipizált paraszti beszéd nem haladhat meg bizonyos sebességet¹⁾, általában a méltóságot viselők szerepe sem tűri meg a nagy gyorsaságot. A beszéd tempója tehát nemcsak az egyén temperamentumának a függvénye — hanem egyebek közt — a társadalmi helyzeté, illetőleg a foglalkozásé is: Tiborc nyilván lassabban beszél, mint a kereskedelmi utazó vagy az ügyvéd megtestesítője. A fiatalok általában gyorsabban beszélnek, mint az öregek (német tapasztalatok: Bethge 1963).

Megfigyelésem szerint az archaizáló ejtés a maihoz képest általában lassúbb.

Figyelmet érdemel Morier megjegyzése, amely szerint általános szabály, hogy a próza tempója gyorsabb a versénél (1975², 1088).

Percenként 150 szótagos előadást általában igen lassúnak, sőt esetleg unalmasnak is tartunk. Az első világháború utáni évek nemzetgyűlési beszédeinek átlagsebessége percenként 240—250 szótagos volt (Nosz 1924, 110; egyéb adatok elszórtan a gyorsírási szaklapok köteteiben), a percenként 370—380 szótagot ejtők már igen gyors beszédűek. (A beszédiramról: Szende 1976, 110—111.)

Wacha Imre — helyesen — hangsúlyozza, hogy a gyors és a pergő, élénk ritmusú beszéd között jelentős különbség van: „a gyors beszéd (ha átlagos tempóját tekintve egyenletesen gyors) unalmasnak, vontatottnak ... hathat. Gyakran pedig a hajszoltság érzését keltheti." (Wacha 1973, 91; lásd már: Hevesi 1908, 91—92.)

¹⁾Paraszt menyecskék nemegyszer gyorsabban beszélnek, a népszínművekben is.

Az érzelemkifejezésben is van szerepe a tempónak: vidámságban nyilván nagyobb a beszéd sebessége, mint gyászban (vö. Zolnai 1939, 129). A feszültségi érzelem is sokszor a beszédtempó gyorsulását eredményezi: már Wilhelm Reich is fölhevítte a figyelmet arra, hogy a feszültséggel járó gyors, kapkodó beszédnem ritkaság (1933/1978, 348). Ez pedig nyilván hat a rövid és hosszú magánhangzók időtartamának arányára (Magdics 1969, 45–63) s föltehetően a rövid és a hosszú konsonánsok időtartamának egymáshoz való viszonyát sem hagyja érintetlenül. Hegedűs kiemeli elemzéseiben egy-egy szó és szókapcsolat emfatikusan lassú ejtését (1957, 227). A tempó lassításáról mint az értelem kiemelésének egyik eszközéről: Deme 1981, 11.

3. A ritmus

A ritmus nemcsak egyes hangok, szótagok, hangsorok időtartamán alapul. Így a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok szabályos váltakozásában nyilván jelentős szerepe van a nyomatéknak.

De mi is a ritmus? Tarnóczy Tamás válasza: „Filozófusok, esztétikusok, sőt természettudósok is sokat foglalkoztak a kérdéssel, de meghatározást adni a[z] Henr[i] Poincaré szerinti értelemben, azaz mérési utasítás formájában nem tudtak” (1974, 74).

Wolfgang Mohr körülírása szerint a ritmus pszichofizikai alakjelenség (Gestaltsphänomen), amelynek sok összetevője van (1977, 456; ugyanő a ritmus definíciójának irodalmáról: i.m. 457–459).

A magyar nyelvű irodalomból ismeretes a német Junker meghatározása: „Ritmus az a benyomás, amit a történések folyamatrészeinek egymáshoz való viszonya és azoknak a történésfolyamat egészéhez való viszonya tesz a megfigyelőre” (1940, 213). „A ritmus [tehát] nem történések időbeli folyamatának ún. »objektív tulajdonsága«... A ritmus e szerint nem természeti tény, mint a hangok, vagy mint a mozgás, melyeken a ritmus élmenyeinkké válik. Ezek a természeti jelenségek a ritmust »megalapozzák«, de nem jelentik azt magát.” (I.m. 214.)

E dolgozatomban (nyelvi, beszédbeli) ritmuson a hangsor(ok) időszerkezetének szabályosságát értem; voltaképpen Gyomlay

Gyulát követem, aki szerint „A ritmus a nyelv anyagában nyilvánuló és hallás útján érzékelhető időbeli rend, ...” (1940, 31).

A ritmus fogalmának problematikája: Horváth János 1948, 3--8; Benesch 1954/55, 359--379. A beszéd és a ritmus viszonya még mindig vita tárgya; mint Wolfgang Mohr írja: „Ob die Schallform der Sprache als Rhythmus verstanden werden kann, ist umstritten. Zweifellos hat sie viele Eigenschaften mit dem Rh. gemein, jedoch was sie leistet, entfernt sich von dessen eigentlichen Wirkungsbereich” (1977, III, 461). A beszéd ritmusának több elméleti kérdéséről: Horváth János (1948, 20 kk.), Weithase (1954/55, 331--340); nem egy magyar vonatkozással: Bartók János (1979). -- Érdekes, hogy a német nyelv alapritmusát trochaikusnak, a román nyelvekét meg jambikusnak tartották, ezzel magyarázva a német vers gyakori jambikus (!) s a spanyol vers gyakori trochaikus(!) voltát (Wackernagel 1906³, 569--570).

A ritmus az érzelemkifejezésnek egyik eszköze, de legalábbis nem ritka velejárója. Mint Jost Trier írja: „Rhythmus ist etwas Ausdruckhaftes und hat mit dem Gefühlsleben zu tun” (StudGen. II, 1949, 137)¹. (Vö. Arisztotelész 1982: III. könyv, 1. fejezet.)

Ebből következik, hogy elsősorban az érzelmeiben gazdag műfajok stílusát jellemzi. Már az ősi mágikus szertartásokban megvolt „a ritmus sarkallta érzelmi koncentráció” (Egri Péter 1975, 229), s a keresztény imádságokban is nemritkán érezzük a litánia-ritmus lüktetését. (A ritmus érzelemkifejező funkciójára lásd: Gergely 1969, passim.)

Alább a prózával foglalkozom, csak néhány példát idézve a verses ritmus kifejező erejére.

ajkain a tenger népnek

Búsan búgott lassú gyászének.

(Arany: Keveháza. Idézi Kulcsár Endre
1896, I, 231.)

A hosszú szótagokkal is érezteti itt Arany a hangulat gyászos komorságát (Zlinszky 1937/1961, 320).

¹) Lukács György szerint is „minden esztétikailag szám-bajvő ritmusnak érzelmileg nyomatékos, felidéző jellege van” (1965, I, 255).

Mennyire más hangulatú a Mátyás anyjának e sora, amelyben a rövid szótagok harmonizálnak a sietség kifejezésével:

„Hamar a madarat!...”

El kell venni tőle! (Id. Bebesi 1922, 19.)

Különösen gyors benyomást kelt itten, hogy ugyanaz a rövid hangzó ismétlődik (Fónagy 1959, 108).

A metrum szerepe nemegyszer a hangutánzás vagy a hangfestés körébe tartozik. Hadd idézzük Zlinszky példáit!

„A cselekvés gyors menetét érezteti [a daktilusokkal]
pl. ez a sor:

Mintha egész sereget le akarna sodorni dühében.

(Vörösmarty: Zalán futása. III.)

Ellenben a cselekmény fenségét illusztrálja ez a spon-
deusokkal terhelt sor:

Amint szikrázó karddal ráinte Hadisten.

(Uo. IV.)" (Zlinszky 1937/1961, 320.)

Az anapestusok pergésének a hatása sokszor hasonló a daktilusokéhoz. Petőfi az Egy gondolat bánt engemet c. költeményében a gyorsaságot, izgatottságot jambusokkal váltakozó anapestusokkal festi (Zlinszky i.m. 321):

Ott essem el én,

A harc mezején,

Ott folyjon az ifjui vér ki szivembül;

S ha ajkam örömteli vég szava zendül,

Hadd nyelje el azt az acéli zörej,

A trombita hangja, az ágyudörej,

S holt testemen át

Fújó paripák

Száguldjanak a kivivott diadalra,

S ott hagyjanak engemet összetiporva.

(Verstani tényezők hangstilisztikai vonatkozásaira lásd Gáldi László fontos munkáit: 1955, passim; a funkcionális verstannal kapcsolatban: uő: 1953, passim; Horváth Tibor 1968). -- A verstani kérdések, bármily fontosak is, általában dolgozatunk keretein kívül maradnak.

A „próza”¹ mondatritmusának benyomását -- Martinkó

¹) Én emeltem ki. V.O.A.

András (1965, 11) találó megjegyzése szerint -- elsősorban a mondatnyi eljárásoknak valamely arányaiban kellemes szakaszossága váltja ki: periodicitás, mely részben az időtartam, részben a hangsúly, főleg pedig a hanglejtés, a mondatmelódia megoszlásának függvénye."

A prózai műfajok közül a ritmusnak sokáig jelentős szerepe volt a szónoki beszédben. Mivel ez utóbbi sokszor érzelmi világunkon keresztül hat ránk, természetes, hogy már az ókori görögök is követték azt a szabályt, amely szerint a szónoklatnak mindig ritmikusnak kell lennie (Norden 1898/1958⁵, 53; lásd Arisztotelész Rétorikáját: III. könyv 8. fejezet). A romantika idején, de még a múlt század második felében sem volt ritka ennek az elvnek az érvényesülése, ma már azonban e műfajnak kisebb az érzelmi töltése s így a ritmusa is.

A szépírói alkotásban nemegyszer maga a ritmus az elsődleges. Ismeretes, hogy Jókai a numerust, a hangok belső lüktetését várta mindig, ha leült írni; ha ez nem jött meg, néha órákig is ott ült íróasztala előtt, anélkül hogy felvette volna a tollat²⁾, a prózaíró magatartásával is igazolva Arany János szavát: a vers születésekor a fogalmi szintet még el nem érő (vagy alig elérő) lelki tartalomhoz, a „neszméhez” társul a ritmus, a dal-
lam, és csak később formálódik meg a költemény eszméje (1860/1970, 85)³⁾.

Aligha kell erősítgetnünk, hogy matematikai, természet-tudományi, technikai (pl. csőszerezési) értekezésekben a ritmus háttérbe szorul. A tudományos jelleg azonban önmagában nem összeférhetetlen a ritmussal: világirodalmi bizonyítékunk erre a történész Michelet prózaritmusa, s bizonyosságunk nagy irodalomtörténészünk, Horváth János prózája:

„Maga a nyelv azonban, mindezek egykori anyaga s eszköze, változva bár, folytonosan él, és emlékezik az elenyészett múltira.

1) Én emeltem ki. V.O.A.

2) Jókai idevágó nyilatkozatát idézi Harsányi Zoltán (1975, 62).

3) Arany -- úgy látszik -- meglehetősen általános érvényt tulajdonított e megállapításának. Episztolája a költői alkotás genezisének vizsgálatában is fontos.

Él a nyelv, e csudálatos hangjelenség, e röpke tünemény, mit múltó légrezdület zendít, némít ezrek ajkán s fülében untalan. Por és hamu mind, kik egykoron beszéltek: ő él s tud a halottakról; időben, térben, millióknak volt alkalmi, rész-tulajdona: s időben-térben, változva, osztva, egy és ugyanaz maradt; kiszolgált minden egyéni gondolatot, érzést és szándékot, de a maga rejtett törvényeivel folyvást lelki közösség megteremtésén munkált s jelképe lett annak." (Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Budapest 1931, 5--6.)

A ritmus a népnyelvnek is jellemzője, legalábbis sokkal inkább föllelhető benne, mint a köznyelvben. Fogarasi János és Arany László nyomán Horváth János megállapította, hogy „a magyar beszéd átlag négy szótagnyi távolságra kívánja szétolni egymástól a ritmus kondulásait" (1921, 5); ugyanő ehhez hozzáteszi, hogy mennél „naivabb és igénytelenebb a beszéd, annál engedelmesebben hódol ily hangidomi törvényeknek", -- s men-nél „fegyelmezettebb és logikus fűzésűbb, annál sűrűbben áttöri e ritmus korlátait" (i.h.)

Az újabb vizsgálódások eredményeiből hasonló következtetésekre kell jutnunk.

Már Arany László óta tudjuk, hogy a népmesékben nemegyszer valódi „tisztá rythmikus lejtésben folyik az elbeszélés" (1867/1901, 143). Végh József Mihály szerint is a „népköltészet prózájában erősebb a ritmusra való törekvés, mint általában más prózában" (1966, 21). Mindezt megerősíti Kovács Ágnesnek tüzetes elemzése: szamosháti nyelvjárású adatközlője a példaképpen kiválasztott népmese szövegét „teljes terjedelmében ritmikus prózában adta elő" (1969, 189). De a népnyelvi beszédből -- mint Kovács Ágnes írja: „falusi környezetben" -- kiérezzük a ritmus nyomát „már egy köznap eseményről előadott beszámolóban is" (i. m. 184--185).

Vizsgált korszakunk folyamán -- a XIX. század eleje óta -- változott a ritmus iránti fogékonyság. A szentimentalizmus és a romantika éveiben kétségtelenül nagyobb volt, mint napjainkban.¹⁾ Horváth János nevé-

¹⁾ Kosztolányi prózai ritmusára lásd Bencze Lóránt tanulmányát (1973; főleg 43 kk. és 98).

hez fűződik az a megállapítás, hogy „jeles prózairóinknál többször öntudatlanul, de elevenen érvényesül a mondatvég" versszerű ritmusa. Kölcseynek egyik gyakori mondatvégeképlete ez: olthatatlan lánggal égni megszokik; másik -- szintén Horváthtól idézett -- képlete: szenvedések nélkül folynia. Az időmértékes versformák „divatja idején a mondatvég is szívesen indul idegen táncra, pl. jambusi lejtésre, mint ebben: és nem szedended hasztalan" (Horváth i.h.; uő: 1922, 78--84). Ugyancsak Horváth János írta meg, hogy egykor „némelyek lapokon át a Toldi nótájára" táncoltatták mondataikat. „Némely vezércikket szoktak így írni hajdanában" (1921, 5).

A ritmus sokféle változatát -- például -- Jókai prózájából is kimutathatni.

Az egyik a „style coupé" típusa: az egymásra koppanó rövid mondatoké (N. Dely 1969, 58); ez „nemcsak ritmikussá teheti a szöveget, hanem nagyszerűen érzékeltet valamilyen kedélyállapotot" (i.h.); Jókai: „Éjfél felé a csatazaj lankadt. A halálsárga hold feljön. -- Már csak egy sereg van a síkon, mely a nap-hosszú bajvívás után pihenni ül, elnyugszik. A másik hova lett?... Némult halottak fekszenek a síkon... Az égen az ordító Typhon fekete szárnyai látszanak, felhőalakban, viharsebességben!" (JK. XXII, 229; idézi N. Dely 1969, 59.) -- Kosztolányi: „Aludni később se tudott. Álmatlanul hánykolódott a kis párnán. Mikor először utazott fel, épp így gyötrődött az utazás izgalmában. Tervek zsibongtak az agyvelejében. Erről gondolkozott, míg megvirradt. A hold még mindig ott állt az égen. Most valami fájdalmas rokonszenvet érzett iránta, hogy vele együtt virrasztott és megvárta a hajnalt. Mosdani kezdett. Fél óra múlva a kapu elé gördült egy kocsi. Valaki megkopogtatta az ablakát." (Két öreg úr. 118--119. In: Kosztolányi Dezső, novellák I. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1957.)

Másfajta, egymáshoz hasonló típusú mondatok sora is sajátos ritmikus élményt nyújt, sajátosan fokozva a kifejezés erejét; Jókai: „Ki fogná tudni: hogy itt egykor nép élt, mely e földet hazának nevezte, érte izzadt, meghalt? ki fogna még templomot építeni érte, hogy benne azon nagy lényhez beszéljen, ki-nek neve >>Magyarok Istene<<? ki fogná megfújni a tárogatót, hogy

rajta azon hangokat elsípolja, mik egykor a nép lelkének síró vigalmairól beszéltek? -- Ki mondaná még ki e szót >>szerelem<< valaha, s ki tudná, hogy mi volt azon gyönyör, mit az érzett, ki anyanyelvén tanulta meg a szép szót ismerni: >>honszeretet<<?" (JK. XXXVI, 35; az idézet: N. Dely 1969, 61.)

A tirádának a ritmusát jól példázza a Hétköznapiaknak e mondata: „Az élet minden viharai keresztül jártak rajta; beteg volt és nem volt ápolója; üldözött volt és nem volt védelmezője; szegény volt és kicsúfolták érte; túrt, megadta magát, és sorsa nem engesztelődött; imádkozott és nem hallgatta meg őt az ég; de mindezeket megbocsátá a sorsnak -- csak egyszer ölelhessem őt karjaimba, így szóla reményei tetőpontjára helyezve magát, s minden fájdalmaid legyenek elfeledve, nyomorú élet!" (JK. VIII, 146; az idézet: N. Dely 1969, 51; a tirádáról: Zolnai 1929/1957, 165--73).

A ritmusváltást megtaláljuk az „ellentétek romantikus divatjának ... egy magasrendű, bonyolult nyelvi változatában" (Tompai 1955, 416). Hadd idézzem a reformkor irodalmi nyelvét elemző Tompai József dolgozatának egy idevágó részletét:

„A tömegjelenet kavargását megszakító, iszonyatot keltő fordulatot rendesen az addigi mondatrimus, ill. stíluslendület teljes megtörésével is ábrázolja az író. A Hétköznapiak elején Jókai tudvalevőleg nevetségesen hátborzongató részleteket mond el a szilaj, kivert bikának a népünnepélyen való megjelenéséről. Mikor végre elpusztul az állat, felszabadult tömegujjongás zárja le az izgalmakat; ennek a ritmusát azonban rögtön meg is töri az író, mégpedig úgy, hogy a kavargó mozgást is festő hangzavarból a vészharang szavát utánzó, szaggatott menetbe csap át. A mozgásban levő kép tehát megmerevedik a folyamatos hangokat ismétlődő ütések váltják fel." (I.m. 415--416.) Íme a fordulópont: „>>Tetőpontján e minden keresztény ember fogalmait meghaladó ordításnak, a legszilajabb népkedv kitöréseinek keresztül, a petrinusok egyházának félrevert harangjai kezdenek beszélni, tompa, meg-meg álló kondulásokban, hirdetve vést... vést!... vést! (A futtában lévő jókedv megállott, a nagyszerű zsibaj elnémult; -- mintha egy népet ütött volna meg egyszerre a szél, oly csend lőn, csak a harangok ércszava hirdetett borzalmas dolgokat << (11). S ezután hosszabb lendületű szakaszok ábrázolják a lángoló várost:>> sötétkék lángfolyam látszott rajta lobogni, vöröslő füstöt hajtva fel a magasba; olykor élénk lángnyelvek lobbantak ki belőle, s egy ablakából hosszú rézsutos lángsugár lövelt ki, mindinkább hosszabbodva és közeledve egy átelleni szénaraktár épületéhez.>>Most aztán -- szintén kissé töredezett ritmusú -- közbekiáltás újból elevenné varázsolja az eddig merev képet, s a mondatok zenei tagolódása ismét művészien festi a zavart.

„-- A szeszgyár -- ordítá egy hang; sikoltás hallatszott rá, s a két úri hölgy körül hullámsani kezd a nép. -- Következő pillanatban újra fölkel a zaj; kavargó chaosszerű lármá lőn; de nem hallattak hangjai a jókedvnek; rémülés, kétségbeesés hangjai voltak ezek, egy összes, fájdalmas jajkiáltás: -- Nőm!... házam!... gyermekeim!... templomaink!... Is-ten segíts!... -- hallatszának ki az általános zajból << stb. ([Jókai], i.h. 11--12)." (Tomba i.m. 415--416.)

A ritmusos mondatvégek és a ritmikus tiráda korában a próza, különösen a szónoki beszéd numerusára sokkal jobban ügyeltek, mint manapság. A XIX. század derekán Fábrián Gábor igen szépen tartotta, ha „a kezdő szó egy, vagy két tagú s az utána következők fokanként mindig hosszabbak; ez a beszédnek, lépcsőnkénti növekedés által, (mint zenében a crescendo) némi eleven emelkedést ad, pl. hogyról mindenki meggyőződjk, kész vagyok példával bebizonyítani" (1859, 893). Ugyancsak ő azt tanítja, hogy legszebb „a mondatok kezdetén és végén is, az úgy nevezett hős-lábakat ...: a dactylust, anapaestust és spondeust fől-váltva használni" (i.m. 898). Még századunk elején is hangoztatták a numerusnak azt a követelményét, „hogyr a szónoki beszédben a mondatok befejezése ne álljon egytagú szavakból" (Mihályfi 1921, 168)¹⁾.

A prózai ritmusnak effajta követelményei ma már háttérbe szorultak, s a mai szépprózára -- például Fejes Rozsdatemetőjére és a hasonlókra -- éppen nem jellemzők a Horváth János említette példák vagy a tirádák. Úgy látszik, a magyarra is érvényes az, amit Otto Behagel már a század elején megállapított: minél többet írnak és olvasnak, az élő beszéd helyébe annál nagyobb mértékben lép a holt betű, s így természetes, hogy a ritmusérzék meggyengül (1912, 328: a cikk magyar nyelvű kivonatában; az eredetiben: 1912, 21).

A vers előadási módjának alakulása egyben-másban emlékeztet a próza ritmusára. A múlt században szokásosabb volt az időmértékes ritmus érzékeltetése: Gyulai Pál ezért is kifogásolta, hogy színészeink prózába szedik a jambust (Rakociczay 1911, I, 539), Greguss Ágost és Salamon Ferenc is e nézeten volt (i.h.). Ez a divat semmiképpen sem lehe-

¹⁾ A mondatok ritmikus alakítása hat a szórendre is (a görögre, a latinra és németre lásd: Behagel 1912; a magyarra: Molecz 1933). -- A prózaritmusról lásd még: Végh József Mihály 1965, 1966 és 1973--1974.

tett kivétel nélküli, hiszen följegyezték a századfordulónak s a XX. század első évtizedeinek egyik jeles színészéről, hogy szeretett „felkapni az ötös jambus paripájára, s gyönyörűséggel ringatta magát rajta” (Galamb 1968a, 65), de ugyancsak a századfordulón egyre ismertebbé válik a verssoroknak „realista” módon való prózává töredeztetése (vö. Galamb 1968b, 274; a harmincas évekről hasonlóan nyilatkozott Hevesi 1934/1961, 336). Manapság a ritmus a vers előadásából is sokszor eltűnedezik, nemegyszer eltűnik; ennek egyik oka nyilván az, hogy a „realista” stílusban az értelmi hangsúlyozás egyre inkább széttörölte a verset (vö. László Zsigmond 1961, 190–191). E jelenség indító okai között van a közvetlen érzelm kifejezés csökkenése és az írott stílus térhódítása.¹⁾

Az 1970-es években is eleven divat az a stílus, amelyben az előadók a verset „mondatfoszlányokra” szabdalják, prózává laposítják (Jékely Zoltán nyilatkozata: M.A., Élet és Irod. 1973. márc. 3., 4.1.);

Zsebből előrántván szövegük, csak sillabizálják,
ám fújják szaporán s bőszen — az orrukot ott.
Ez kell, hirdetik ők, ez a korszerű, új szavalmód,
közvetlen csevegés, testi közelbe hozó...

(Jékely Zoltán: Némely újmódi versmondóra. Kortárs
XVII, 1973, 215.)

A tudományos elemzésnek a tárgya nemcsak apróbb részletek ritmikája, numerozitása. Szabolcsi Bence ennél jelentősen tovább megy; szerinte ugyanis „Kölcsy és Vörösmarty, Kossuth, Petőfi és Jókai próza-kompozíciója ... nagyobb, összefogó íveket is ismer s ez az ő nagyritmikájuk még lényegesebbnek tűnik a numerozitásnál. Nagyobb zenei formák körvonalai derengenek itt s talán elmondhatjuk, hogy a zenében soha meg nem valósult magyar ária —

¹⁾ De gondolnunk kell érzelmi világunk sivárodására, több érzelmenek, például a lelkesedésnek háttérbe szorulására. Hiszen már a múlt század elején megírták, hogy beszédünk lelkesültsége a ritmus egyik forrása („In der Rede der Begeisterten soll Approximation zum Rhythmus sein, weil in ihr ... das schaffende Prinzip des Rhythmus vorhanden ist”: Schmitthenner 1826, 292).

más és más kísérleti képletekben -- éppen itt kezdett kibontakozni, a nyelv, s épp a próza, ritmikus és melódikus elemein keresztül." (Szabolcsi 1958/1959, 173.) Ugyancsak Szabolcsi rámutat arra, hogy e nagyritmikában „érezhető a zárt és záródó kompozíció, a formai összefogás ereje, valósággal az operai és hangversenyáriák módjára" (i.h.). Zenetudósunk az áriaszerű felépítésre Kölcsey Ferenc Országgyűlési Naplójának egy részletét is idézi:

„S te mit fogsz érette tenni? Mit fogsz tenni most, midőn álmok helyett való pálya nyílik előtted? Lesz-e erőd létrehozni az ideákat, mik húsz év óta boronganak kebledben? Lesz-e bátorságod szembeszállani minden akadállyal, mik az új, ismeretlen pályázó útját ezer felől elzárják? Fogsz-e túrni rettentést, ki barátság és szeretet karjából léptél ki? Fogsz-e túrni jéghidegséget, kit forró kebel ápolt mindeddig? Fogsz-e túrni hálátlanságot és félreértést, kiért a szenvedés óráiban meleg könnyek hullottak, s kinek szeszélyeit is kedvező pillantások szelíden fogadták? -- De fogsz-e ostromot is állani a kísértések közt? Fogsz-e híven maradni, ha tántorodásra bér tétetik? Fogsz-e szél és hab ellen küzdeni, ha minden elhagy; ha bűnnek mondatik, amit angyalod kebled mélyén sugall, ha minden való és jó, minden szép és nagy legyőzve süllyedez? Oh, jól érzem én, mit és mennyit kellene tennem; te pedig ott fenn, vagy itt benn, ki mindeddig tisztán megőrzéd e kebelt, adj segédet mindvégiglen!" (I.m. 174)

-- A tíz kérdőmondatot „visszatérő szavak és fordulatok fűzik össze (>>mit fogsz... lesz-e, fogsz-e<<)" s egy részüket „belső antitézisek vagy ritmikus halmozások aprózzák fel", hogy végül az egész „egyetlen, megkoronázó konklúzióba" torkolljon (i.h.).

Utaltunk már rá, hogy napjainkban más ritmuseszmények élnek íróinkban; de prózáink és költészetünk a nyelv zenei elemeit általában is másképpen szólaltatja meg manapság, mint a szentimentalizmus (Szabó Zoltán 1970, 137), a szecesszió (i. m. 234), a szimbolizmus (i.m. 247) vagy az impresszionizmus korában (i.m. 261). Talán kevésbé? Vagy csak rejtettebben?

Nagyon is időszerű Martinkó András figyelmeztetése: „... a zeneiség értelme és esztétikuma függvénye az adott kor zene-kultúrájának. Az irodalmi romantika nyelvi zeneiségét például a romantikus zeneeszménnyel lehet és kell egybevetnünk, de éppen azért és éppen úgy a mai költészet zeneiségét sem magyarázhatjuk a klasszikus, a barokk vagy a romantikus zeneisegeszmeny alapján. A költőkben ma is él a vágy ..., hogy a nyelv zenei lehetőségeinek művészi élményét kifejezzék, de hogy ez más zeneiség, arra csak egyetlen példának elég megemlíteni a modern amerikai költé-

szetnek a modern amerikai zenével való kapcsolatát, de utalhatnánk Bartók és József Attila ismételt összevetésére is. Egy új költői nyelvben a zeneiség terén sem mindig azonnal megragadható, értelmezhető az új, ezért hajlandó a korabeli ízlés megtagadni a zeneiséget ott, ahol pedig az új zenei élmény áll előttünk ..." (Martinkó 1964, 28). (Az ismétlés és a ritmus stílushatásának tág horizontú vizsgálata: Fónagy 1977c, 397--423, lásd különösen: 413--418.)

4. A szünet

A szünet is a beszéd időbeli tényezőihez tartozik.

Mint tudjuk, Deme különbséget tesz a szünet két fajtája között: az előszünet előkészíti, kiemeli a következő részt, az utószünet pedig az előző részt lezárja s a következőtől elválasztja (1962, 518; már Max Dessoir is megkülönböztette a Vorpausét a Nachpausétól: Kainz 1954, 525).

Az előszünet néha igen hatásosan fokozza a feszültséget, például drámaian pergő események előadásában egy döntőnek várt részlet közlése előtt.

Ma is tapasztaljuk, hogy milyen hatásos lehet az emphatikus funkciójú szünet a beszéd erős érzelmi töltésű része után; a... írásjele -- különösen a szentimentális és a romantikus stílusban -- nemegyszer az emphatikus utószünetet jelzi.¹⁾ Egy svájci szerző nemrég e szavakkal fogalmazta meg a régi igazságot: „Die Festigung allen Erlebens und Verhaltens ... geschieht in der Stille" (Müller 1965, 58), ehhez hozzátehetjük, hogy a csönd el is mélyíti élményeinket (vö. Böckmann 1949, I, 582). Bakos József igazat ad azoknak a régi retorikáknak, amelyek „indulatos csendről" szólnak (1977, 58).

De az olykor várt szünet elmaradása és általában a szabálytalan tagolás is elevenné, kifejezővé teszi a beszédet (Fónagy 1967, 313, 314 kk.; vö. uő 1959, 172--176; uő 1977b, 247).

¹⁾ Fónagy szól a gondolatjel emphatikus szerepéről (1977a, 116). -- Az emphatikus szünetet említi már Mátray (1861, 54--55), az újabb külföldi irodalomban pedig Elise Richter (1937, 56).

Fónagy (Áthajlás, szünet, szerkezet című cikkében: 1967, 313--343) egy egész fejezetet szán az enjambement mint szabálytalan szünet (vö. 1972, 1120) jelentéstani (és hangstilisztikai) vonatkozásainak (1967, 314--318). „A hang elakadásának mondani-
valója van. Igen sokfélét jelenthet. Rémületet, félelmet, haragot, szomorúságot tükrözhet, vagy éppen a túlárado öröm izgalmában akad el a hang...” (i.m. 313). A szünetet néha — tág értelemben fölfogott — hangutánzóknak, hangfestőnek tekinthetjük, bizonyosságunk erre Fónagy számos költői példája (i.m., passim; 1972, 1120--1124; lásd még Fónagy 1960, passim).

Az áthajlásokat (az „enjambement”-okat) a „versek stilizált szünetei”-nek nevezi (1967, 314). Ezek stilizálhatják szerinte — egyebek közt

a fojtogató undor kifejezését:

Ettem-ittam fekete undok
mocskot és csípős trágylevet...

(József Attila: Számvetés);

a szorongását:

amelyről az erők birkózását szorongva
olvassa,...

(Szabó Lőrinc: A belső végtelenben);

az izgalomét:

...Hazudtam, ha a
szemébe néztem: csak mulattam; és
ha kezét fogtam, nem fogtam; és
ha haját, nem azt húztam félre; és
ha vele: nem vele beszéltem; és ...

(Szabó Lőrinc: Első szerelem).

Mindez: Fónagy 1967, 314--317.

Az áthajlások gyakorisága nagyobb a „nyugtalan, ideges hangulatú versekben”, mint a „nyugalmat sugárzó költeményekben” (i.m. 317).

A szünet stilisztikumára lásd még: Zolnai 1939, 129--132; uő 1964, 216--218; Fónagy 1960; a szünet fonetikai vizsgálata: Hegedűs 1953; funkcionális elemzése: Sallai--Szendé 1975.

x x x

Az itt vizsgált időtényezők nagyrészt a prozódia körébe tartoznak; Péter Mihály még a lazicziusi emfatikumokat is lényegében intonációs jelenségeknek minősíti, s tagadja diszkrét jelelem voltukat (1987; 291; némileg másképpen: i.m. 319).

Kérdés, sőt probléma, hogy az ún. prozodikus hangstilisztikai tényezők megvalósításában mi a jobb és mi a bal agyfélteke szerepe. A kutatások egy része arra utal, hogy a beszéd prozódiai részében fontosabb a beszéd szempontjából nem domináns (rendszerint: jobb) hemiszféra működése (vö. Péter Ágnes 1984, 159, 93), s úgy látszik, hogy „a beszéd affektív komponenseit jobbkezeseken a jobb agyfélteke szervezi” (i.m. 93); Ross--Edmondson--Homan 1988, 129, 143--145, ugyanitt számos irodalmi adat). De a vizsgálatok közül nem egy főként (vagy csupán) a hanglejtésre vonatkozik, s az angolszász agyfiziológiai irodalomban előfordul az „affective prosody” 'hanglejtés' értelemben. Figyelmet érdemel az a megfigyelés is, amely szerint a hangmagasság adatai inkább tükrözik az érzelmi színtelenedést, mint az időtényezőit (vö. i.m. 141).

A szovjet munkálatokra támaszkodó Erdélyi és Kapusi szerint a „jobb félteke feltételezhetően a beszéd >>ősibb<< mechanizmusaival áll kapcsolatban” (Erdélyi--Kapusi 1979, 71).

További vizsgálatok szükségessége azonban kivüláglik az újabb szakirodalomból is, hiszen nincs minden kutató szerint elegendő bizonyítékunk arra, hogy a jobb agyfélteke valóban domináns az „affektív prozódia” szempontjából (lásd: Lebrun 1983, 34; a laterális aszimmetria problémáiról: Beaumont 1987, 209, 283--284).

- Arany János levele Szemere Pálnak. 1860. In: Vértess O. Augusztá, Arany János még mindig csokán ismert „egyetlen episztolájáról”. ItK. LXXIV, 1970, 84--86.
- Arany László, Magyar népmeséinkről. (1867.) In: Arany László Összes művei. II. kötet = Tanulmányok I. Budapest 1901, 77--153.
- Arisztotelész, Rétorika. Ford. Adamik Tamás. Budapest 1982.
- Bakos József, A csend retorikája. Hevesi Szemle V/1, 1977, 58--61.
- Bally, Ch., Traité de stylistique française. I. Heidelberg 1921². II. uo. 1919². (Indogermanische Bibliothek. II. Abt., 3. Band.)
- Bartók János, Röviden a beszéd ritmusáról. MFF. 3, 1979, 31--41.
- Beaumont, J. G., Einführung in die Neuropsychologie. Berlin 1987.
- Bebesi István, A magyar nyelv hangesztétikai sajátosságairól. Nyr. LI, 1922, 18--21, 49--53.
- Bencze Lóránt, Pázmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastílusa. Budapest 1973. (NyD. 10.)
- Benedek Marcell, Pethes Imre, In: Színészarcok a közelmúltból. Összeáll. Illés Jenő. Budapest 1968, 53--60.
- Benesch, H., Das Problem des Begriffes Rhythmus. Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena. Jg. 4, 1954/55. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe 359--379.
- Bethge, W., Beziehungen der Generation zur Quantität in den deutschen Mundarten. Phonetica 9, 1963, 200--208.
- Böckmann, P., Formgeschichte der deutschen Dichtung. I. Von der Sinnbildsprache zur Ausdruckssprache. Hamburg 1949.
- Dely Zsuzsa, N., A fiatal Jókai nyelve és stílusa. Budapest 1969. (Nyelvtud. Ért. 64.)
- Deme László, Nyelvünk hangtani arculata. In: Magyar nyelvhelyesség. Előadások, gyakorlószövegek, irodalom. Szerk. Deme László--Köves Béla. Budapest 1957, 27--52.

- Deme László, Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet. In: MMNyR. II. 1962, 457--522.
- Deme László, Beszédünk tempója. Édes Anyanyelvünk III/3, 1981, 11.
- Egri Péter, A költészet valósága. Líra és lirizálódás. Budapest 1975.
- Erdélyi Alisza--Kapus Gyula, Az agy szerepe a beszéd folyamatok szervezésében. MFF. 3, 1979, 68--72.
- Fábián Gábor, A prósa prosodiája. MAkÉrt.--NySzépt. XIX, 1859, 881--901.
- Fábián Pál, A szóhangulat kérdései. In: Fábián Pál--Szathmári István--Terestyéni Ferenc, A magyar stilisztika vázlata. 1958. 149--173. (EMNYF.)
- Fónagy Iván, A költői nyelv hangtanából. 1959. (Irodalomtörténeti Füzetek 23.)
- Fónagy, I., Die Redepausen in der Dichtung. Phonetica 5, 1960, 169--203.
- Fónagy Iván, Áthajlás, szünet, szerkezet. NyK LXIX, 1967, 313--343.
- Fónagy Iván, enjambement. Világirodalmi lexikon. II. 1972. 1119--1124.
- Fónagy Iván, Füst Milán: Öregség. Dallamfejtés. Budapest 1974.
- Fónagy Iván, írásjel. Világirodalmi lexikon. V. 1977a. 112--123.
- Fónagy Iván, irodalom és hangtan. Világirodalmi lexikon. V. 1977b. 243--250.
- Fónagy Iván, ismétlés. Világirodalmi lexikon. V. 1977c. 397--423.
- Galamb Sándor, Gál Gyula. In: Színészarcok a közelmúltból. Összeáll. Illés Jenő. Budapest 1968a. 61--69.
- Galamb Sándor, Petheő Attila. In: Színészarcok a közelmúltból. Összeáll. Illés Jenő. Budapest 1968b. 271--278.
- Gáldi, László, Essai d'une interprétation fonctionnelle du vers. ALH. III, 1953, 373--409.
- Gáldi László, Vers és nyelv. In: NyRef. 1955, 497--615.
- Gergely Éva, A ritmus önálló információtartalmáról. NytudÉrt. 67, 1969, 93--102.

- Gyomlai Gyula, Inverziók és choriambusok Arany János tizenkettős verssoraiban. 1940. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből. XXV. kötet, 11. sz.)
- Harsányi Zoltán, Stíluselemzések (Prózai művek stílusa). Budapest 1975.
- Hegedűs Lajos, Beszédtempó-elemzések. Nyr. LXXXI, 1957, 223--227.
- Hermann Imre, Az ösztönök és az érzelmek térvonatkozása. Pszichológiai Tanulmányok VII. 1965, 255--265.
- Hevesi Sándor, Az előadás művészete. Budapest 1908. (Tudományos Zsebkönyvtár 216--218.)
- Hevesi Sándor, A versek zenei titka. In: uő, A drámaírás iskolája. Budapest 1961, 333--338.
- Horger Antal, Magyar nyelvjárások. Budapest 1934.
- Horváth János, Ritmus a prózában. Új Nemzedék 1921. jan. 1., 5.
- Horváth János, A magyar vers. Budapest 1948.
- Horváth Tibor, A verstani elemek expresszív lehetőségei. In: Szabó Zoltán szerk., Kis magyar stilisztika. Bukarest 1968, 62--80.
- Imre Samu, A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest 1971.
- Junker Henrik, A nyelvritmikai kutatás módszerei. MNy. XXXVI, 1940, 209--224, 281--290.
- Kainz, F., Psychologie der Sprache. III. Physiologische Psychologie der Sprachvorgänge. Stuttgart 1954.
- Kalmár, G., Prodomvs. Posonii 1770.
- Kassai Ilona, Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. (NytudÉrt. 102.)
- Kassai József, Barátságos 's ügyes Felelet azon Barátságos Szem-ügyre, melylyet... Kassai Jó'sef' Magyar Nyelv tanító Könyve ellen nyomtatának. Kassánn 1818.
- Kecskés András, A komplex ritmuselemzés elvi kérdései. ItK. LXX, 1966, 106--139.
- Kiss János, A' Magyar nyelvnek mostani állapotjáról. Pesten 1806.
- Kovács Ágnes, A népmese prozódiajáról. (Egy szatmári meseszöveg ritmikai elemzésének tanulságai.) I. OK. XXVI, 1969, 183--242.
- Kovalovszky Miklós, Az irodalmi névadás. 1934. (MNyTK. 34.)

- Kulcsár Endre, A magyar stílus. I. A kifejezés ereje. Debreczen 1896; II. A kifejezés szabatosága. Debreczen [!] 1897. [Befejezetlen.]
- László Zsigmond, Ritmus és dallam. A magyar ének és vers prozódiaja. Budapest 1961.
- Laziczius Gyula, Jeltan, elemtan. NyK. XLIX, 1935, 172--189.
- Lebrun, Y., Cerebral dominance for language. A neurolinguistic approach. [XIXth Intern. Congr. of Logopedics and Phoniatrics. Edinburgh. August 14--18, 1983. Main Reports.] Folia Phoniatrica 35, 1983, 13--39.
- Lotz János, Egy magyar röntgen- hangosfilm és néhány fonológiai kérdés. MNy. LXII, 1966, 257--266.
- Lukács György, Az esztétikum sajátossága. I--II. Budapest 1965.
- M. A., Megkérdeztük Jékely Zoltánt egy vers olvastán a versmondásról. Élet és Irodalom XVII/9. sz., 1973. márc. 3., 4.
- Magdics Klára, A magyar beszédhangok időtartama nyugodt és gyors beszédben. NytudÉrt. 67, 1969, 45--63.
- Martinkó András, A költői nyelv és költőiség. Kritika II/2, 1964, 25--34.
- Martinkó András, A művészi próza nyelve. Kritika III/3, 1965, 8--17.
- Mátray Gábor, A rendszeres szavalattan alaprajza. Pesten, 1861.
- Mihályfi Ákos, Az ige hirdetés. Előadások a lelkipásztorkodástan köréből. Budapest 1921².
- Mohr, W., Rhythmus. In: Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte. Begr. von P. Merker und W. Stammer. 2. Aufl. Hrsg. von W. Kohlschmidt und W. Mohr. III. Bd. Berlin--New York 1977².
- Molecz Béla, A nyelvújítás korának nyelvészpítő törekvései. In: a szentesi Horváth Mihály reálgymnázium értesítője. 1928, 3--14; 1929, 3--22.
- Molecz Béla, A magyar szórend esztétikája. Kny. a szentesi Horváth Mihály reálgymnázium 1932--1933. évi értesítőjéből. Szentes 1933.
- Morier, H., Dictionnaire de poétique et de rhétorique. Paris 1975².

- Müller, U., Der Rhythmus, ein Problem der Gemüts-erziehung in heilpädagogischer Sicht. Bern 1965. (Bern 1966.)
- [Négyesy László], A nyelvújítás stílustörténeti szempontból. É.n. [Kézirat az Akadémiai Könyvtárban.]
- Norden, E., Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance. I--II. Stuttgart 1898/1958⁵.
- Nosz Gyula, A nemzetgyűlés szónokai. Írás XV, 1924, 22--24, 107--111.
- O. Nagy Gábor, A szinonímák [!] világa. In: Magyar nyelvhelyesség. Előadások, gyakorlószövegek, irodalom. Szerk. De-me László--Köves Béla. Budapest 1957, 103--128.
- Péter Ágnes, Neurológia, neuropszichológia. Budapest 1984.
- Péter Mihály, Érzelemkifejezés a nyelvben (különös tekintettel a magyar és az orosz nyelvre). Budapest 1987. [Akadémiai doktori értekezés; gépirat.]
- Rakodczay Pál, Egressy Gábor és kora. I--II. Budapest 1911.
- Reich, W., Charakteranalyse. Frankfurt am Main 1933/1978.
- Richter, E., Das psychische Geschehen und die Artikulation. ArchNéerlPhExp. XIII, 1937, 41--71.
- Sallai János--Szende Tamás, A szünet mint funkció. 1975. (MNYTK. 143.)
- Schmitthenner, F., Ursprachlehre. Entwurf zu einem System der Grammatik. Frankfurt am Main 1826.
- Szabó Zoltán, Kis magyar stílustörténet. Bukarest 1970.
- Szabolcsi Bence, A romantika prózaritmusához. [Először 1958-ban jelent meg.] In: Szabolcsi Bence, Vers és dallam. Tizenöt tanulmány a magyar irodalom köréből. Budapest 1959. 171--179.
- Szende Tamás, A beszéd-folyamat alaptényezői. Budapest 1976.
- Tarnóczy Tamás, Mi a ritmus? . In: H. Ö., [Mi a ritmus?] [Körkérdés.] Természet Világa = a Természettudományi Köz-löny 105. évfolyama, 1974, 74--78 . [Tarnóczy nyilatko-zata a 74. lapon.]
- Tolnai Vilmos, A nyelvújítás. (MNYK. I/12.) 1929.
- Tompai József, Az irodalmi nyelv. In: NYRef. 1955, 313--434.
- Trier, J., Rhythmus. Studium Generale II, 1949, 135--141.

- Végh József Mihály, A prózaritmus kérdéseiről. Néprajz és Nyelv-tudomány IX, 1965, 47--55.
- Végh József Mihály, A népköltészet prózaritmusáról. Szeged 1966. (Nyelvészeti Dolgozatok 60.)
- Végh J. Mihály, Ritmusjelenségek a magyar prózában. Szeged 1973--1974. (Nyelvészeti Dolgozatok 130.)
- Vértés O. András, A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig. Budapest 1980.
- Vértés O. András, Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása. Budapest 1987a. (MNyTK. 179.)
- Vértés O. András, Bevezetés a magyar hangstiliztikába. Budapest 1987b. (NytudÉrt. 124.)
- Világirodalmi lexikon. A--Praga. I--X. Főszerk.: Király István, felelős szerk.: Szerdahelyi István. Budapest 1970--1986. [A munka még folyamatban van.]
- Wacha Imre, Az elhangzó beszéd szövegfonetikai rendszere és összefüggései. NyK. LXXV, 1973, 77--102.
- Wackernagel, W., Poetik, Rhetorik und Stilistik. Akademische Vorlesungen. Hrsg. von Ludwig Sieber. Halle a.S. 1906³.
- Weithase, I., Über einige Grundfragen des sprachlichen Rhythmus. Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Wilhelm-Universität Jena. Jg. 4, 1954/55, 331--340.
- Zlinszky Aladár, Művészi hangfestés és hangutánzás. [Először 1937-ben jelent meg.] In: A magyar stilisztika útja. Sajtó alá rend. Szathmári István. Budapest 1961, 294--361.
- Zolnai Béla, Szóhangulat és kifejező hangváltozás. Szeged 1939. (Acta Litterarum ac Scientiarum reg. Universitatis Francisco-Josephinae. Sectio Philologica. Tom. XII.)
- Zolnai Béla, Nyelv és stílus. Tanulmányok. Budapest 1957.
- Zolnai Béla, Nyelv és hangulat. A nyelv akusztikája. Budapest 1964.
- Pótlás:
- Ras, E. W., J. A. Edmondson, R. W. Homan: Acoustic analysis of affective prosody during right-sided Wada test: A within-subjects verification of the right hemisphere's role in language. Brain and Language 33. 1988, 128--145.